

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज व क्रीडाक्षेत्र

प्रा . पद्माकर सदांशिव

श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज

माळवाडी कोतोली

समाजशास्त्र विभाग

Email ID :- pvsadanshio1974@gmail.com

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून मल्लविद्येला अनेक राजे महाराजे यांचा आश्रय मिळत आलेला आहे . राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्याही काळात मल्लविद्येचे अनेक राजे महाराजे चहाते होते, पण त्यांच्यात आणि शाहू महाराजांच्यात एक महत्त्वाचा फरक होता . ते म्हणजे राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज एक पट्टीचे मल्ल होते . लहानपणापासून त्यांच्यावर मल्लविद्येचे संस्कार झाले होते . 1894 साली महाराज गादीवर आल्यावर कोल्हापूरातील मल्लविद्या परंपरेचे पुररूज्जीवन करण्याचा महत्त्वाचा निर्णय त्यांनी घेतला . त्याच वर्षी त्यांनी कोल्हापूरात पहिले कुस्त्यांचे मैदान भरवले व 1895 साली मोतीबाग तालमीची स्थापना केली . या तालमीत इतर मल्लांच्या बरोबर शाहू महाराज यांचे दत्तोबा शिंदे, पांडोबा भोसले व बालेखान पठाण या वस्तादांच्या मार्गदर्शनाखाली मल्लविद्येचे शिक्षण झाले . 1897 साली महाराजांनी पुत्रप्राप्तीच्या निमित्ताने कोल्हापूर मध्ये जंगी कुस्त्यांचे मैदान आयोजित केले होते व त्यासाठी त्यांनी उत्तरेतील पंजाबी मल्लांना आमंत्रित केले होते . पंजाबी मल्लांनी आपल्या मल्लविद्येच्या कौशल्याने इथल्या पैलवानांना एका मागून एक असे चितपट केले . त्या घटनेने महाराज नाराज झाले . त्यांना मोठा धक्का बसला व त्यांनी मानोमन ठरविले की, एक दिवस कोल्हापूरातील पैलवान उत्तरेतील पंजाबी पैलवानांना अस्मान दाखवतील . त्यांची या क्षेत्रातील मक्तेदारी मोडीत काढलीत व त्यादृष्टीने त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले ही मल्लविद्येच्या कायापालटाची नांदी होय . त्यासाठी त्यांनी कोल्हापूरात प्रत्येक पेठेत नवीन तालमी बांधल्या . ज्या जुन्या तालमी होत्या त्यांना अनुदान देऊन त्या नवीन जोमाने सुरू केल्या . गुणवंत खेळाडूंना हेरून त्यांच्याकडून मेहनत करून घेणे, त्यांच्या खुराकाची व्यवस्था करणे . त्यांच्या प्रशिक्षणासाठी वस्ताद लोकांच्या नेमणुका करणे इ . कामांचा धडाका लावला .

उद्दिष्ट्ये :

1. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे क्रिडाविषयक धोरण समजून घेणे .
2. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे क्रिडाक्षेत्रातील योगदान समजून घेणे .

रुस्तम ए हिंद तोडीचे मल्ल तयार करण्यासाठी स्वतः पुढाकार : त्यासाठी दहा कलमी योजना तयार केली त्यामध्ये,

1. स्वतः पट्टे तयार करणे .
2. वस्तादाकरवी पट्टे तयार करणे .
3. पैलवनांच्या खुराकाची व्यवस्था करणे .
4. मल्लांच्या व्यायामावर देखरेख करणे .
5. मल्लांना डॉक्टरी तपासणीची सोय करणे .
6. राजे रजवाडे, जहागीरदार, सरदार, श्रीमंत व्यापारी व जनता यांचा मल्लविद्येस आश्रय मिळविणे .
7. सराव वाढवा म्हणून उत्तरेकडील नामवंत मल्ल आमंत्रित करून त्यांची लढत इकडील मल्लांशी लावणे .

- 8 . मल्लांना पारितोषिक देणे, त्यांचा सन्मान करणे .
- 9 . वस्तादांच्या उदरनिर्वाहाची सोय करणे .
- 10 . मल्लांच्या उदरनिर्वाहाची सोय करणे .

अशा दहा कलमी योजना महाराजांनी मनाशी ठरवल्या . आणि मोठ्या जिद्दीने कार्यास प्रारंभ केला .

पैलवानांना पहाटे उठविण्यासाठी सुध्दा त्यांनी एका वास्तादाची नेमणूक केली . महाराज स्वतःच्या देखरेखीखाली मल्लांची मेहनत घेत, हौदात उतरत व एकेका पैलवानांना नवनवीन डावपेच शिकवत . मुन्ना, देव्वाप्पा धनगर, शिवाप्पा बेरड, पांडू भोसले, कृष्णा मर्दाने असे अनेक पैलवान शाहूरायांचे पट्टे होते .

जसजसे दक्षिणेकडील मल्ल उत्तरेकडील मल्लांशी यशस्वी लढत देऊ लागले तशतशी करवीर नगरीतील अनेक तालमी मल्लवीर निर्माण करण्याच्या कार्यात मग्न झाल्या . एकट्या करवीर नगरीत शंभर वर तालमी होत्या . त्यापैकी नव्या राजवाड्यातील लाल आखाडा, बापूसाहेब महाराजांचा आखाडा, मोतीबाग, काळाइमाम, गोराइमाम, गंगावेश, घोडेपीर, जंगीहुसेन, वावडेकर, वजाप माने, दिलबहार, गोळतालीम, पंचगंगा तालीम, उत्तरेश्वर, बोडके, धोत्री, शिपुगडे, गुरूमहाराज, पंडितमहाराज, रंकाळा, महाकाली, तटाकडील, जुना बुधवार, टेंवे, गंजी, मठ, महादू गवंडी, मंगळवार पेठ, बाबूजमहाल, यादववाडा, कुतुबुद्दीन तालीम या तालमी विशेष होत .

शाहू महाराजांनी मल्लविद्येस दिलेल्या या आश्रयामुळे कोल्हापूरत बुरूजबंध मल्लांची एक पिढीच उदयास आली व उत्तरेकडील मल्लांची या क्षेत्रातील मक्तेदारी मोडीत काढण्याची शाहू महाराजांची 1897 सालचे स्वप्न साकार झाले .

शाहू खासबाग मैदानाची निर्मिती :

1902 साली शाहू महाराज युरोपच्या दौ यावर होते त्यावेळी त्यांनी रोम या प्राचीन नगरीस भेट दिली . तेथील प्राचीन वैभवशाली कुस्त्यांचा आखाडा पाहिल्यावर ते भारावून गेले व असा आखाडा आपल्या कोल्हापूरत बांधण्याचा त्यांनी मनोमन निश्चय केला व त्यानुसार त्यांनी 1907 साली आखाड्याचे काम सुरू केले व 1992 साली ते पूर्ण केले . त्याच साली इमामबक्ष व गुलाम मोहिद्दीन या हिंदुस्थानातील त्या काळातील मुल्लांच्या लढतीने त्या आखाड्याचे उद्घाटन केले . त्या काळात सर्व हिंदुस्थानात शाहू महाराजांनी बांधलेल्या या आखाड्याच्या तोडीचा दुसरा आखाडा नव्हता . तो आखाडा शाहू खासबाग मैदान या नावाने प्रसिध्द झाला . या मैदानाची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे . दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या तीन बाजूनी मैदान उतरत उतरत पूर्वेकडे तळात बांधलेल्या आखाड्यात येऊन मिळते . मैदानाच्या उतरणीवर जवळजवळ चाळीस हजार लोक सामावले जातात . मैदानात कोठेही बसलेल्या व्यक्तीला आखाड्यात चाललेली कुस्ती स्पष्ट दिसते .

समानतेची वागणूक :

महाराजांनी उत्तरेकडील मल्लांनाही आपल्या मल्लप्रमाणे समानतेची व समतेची वागणूक दिली . यामुळे गुलाम मोहिद्दीन, गुत्तसिंग, रजब पैलवान, इमामबक्ष, कल्लुगामा, गुलामकादर, वजीरपंजाबी, फकिरापंजाबी, उस्मानपैलवान, विंदूपैलवान, नथपैलवान या सारखे नामांकित मल्ल काही काळ कोल्हापूरच्या तालमीत वास्तव्य करून राहिले . या सर्व मल्लांच्या खुराकावर महाराजांनी पाण्यासारखा पैसा खर्च केला .

शाहू महाराजांनी मल्ल विद्येस प्रोत्साहन देत असताना जात पात, धम पंथ काही पाहिले नाही . त्यांच्या प्रेरणेतून महार भंगी समाजापासून बेरड बुरूड समाजापर्यंतच्या अनेक मागासलेल्या जातीतून पैलवान निर्माण झाले .

पैलवानासाठी खुराक व्यवस्था :

पैलवान तयार होत नसतो तर तो तयार करावा लागतो . बुरूजबंध पैलवान तयार होण्यासाठी त्याला विशेष प्रकारचा आहार द्यावा लागतो या विशेष आहारास खुराक असे म्हणतात . उदा . शिवाप्पा बेरडचा दररोजचा खुराक त्यास दररोज 2 कोंबड्या, दीड शेर बदाम, एक शेर लोणी, चार शेर हाडांची आखणी, मांस, पुलावा, रोट्या व चार शेर दुध इतका आहार लागत

होता . शिवाप्पा सारख्या अनेक पैलवानांना महाराजांनी आश्रय दिला . या सर्वांना ते खुराक देत असत . त्याशिवाय गावातील तालमीतील तजेलदार पठ्यांनाही खुराक देत .

विजयी मल्लांचे कौतुक :

एखाद्या मल्लाने जर मैदानात पराक्रमाची शर्थ केली तर महाराज त्याच्यावर मनोमन प्रसन्न होत . उदा .ज्ञानू भाडळे नावाच्या पैलवानाने आपल्या पेक्षा वरचढ पैलवानाला आस्मान दाखविल्यानंतर महाराजांनी त्याला चांदीचा तोडा बहाल केला, गणपत शिंदे याने नागपूरच्या मल्लाला चीतपट करताच त्याला सहा तोळ्याचे सोन्याचे कडे बक्षीस दिले, गोपाल फरटाने प्रेक्षणीय कुस्ती केल्यानंतर महाराजांनी त्याची हत्तीवरून मिरवणूक काढली . दिल्ली मैदानात इमामबक्ष व हसनबक्ष या दोन मल्लांची झुंज झाली . अतिशय प्रेक्षणीय व अतितटीची ती कुस्ती इमामबक्ष ने जिंकली . महाराजांनी त्याला आपल्या डोक्यावरचा भरजरी फेटा त्याच्या डोक्यावर चढवला . प्रत्यक्ष महाराजांच्या डोक्यावरील भरजरी फेटा आपल्या डोक्यावर पाहताच इमामबक्ष आपल्या विजयाचा आनंद तर कधीच विसरला नाहीत . या विजयापेक्षा फेट्याचे मोल त्याला अधिक वाटले .

शिवाप्पा वेरड या वेरड समाजातून आलेल्या मल्लाची कुस्ती महाराजांनी त्यावेळचा नामवंत पंजाबी मल्ल हमदू काका सारख्या मल्लाशी लावली अत्यंत अतितटीची लढत झाली शेवटी ही कुस्ती शिवाप्पा वेरड यांनी जिंकली . शिवाप्पाच्या विजयाने महाराज इतके प्रसन्न झाले की, ते धावत धावत मैदानात शिरले आणि आनंदाने त्यांनी शिवाप्पाला मिठी मारली . प्रत्यक्ष महाराजांनी आनंदानी मारलेली मिठी शिवाप्पा आपल्या आयुष्यात कधीही विसरला नाही .

निवृत्त मल्लांसाठी आर्थिक योजना :

मल्ल एकदा कुस्तीतून निवृत्त झाला तर त्याला आर्थिक समस्येला सामोरे जावे लागते, वृद्धापकाळात कधी कधी पोटभर अन्न देखील मिळण्याची अडचण निर्माण होते याची जाणीव महाराजांना येताच ही अडचण दूर करण्यासाठी महाराजांनी हजारी फंडाची स्थापना केली होतीच त्याशिवाय त्यांना सर्व त हेने मदत पण करण्यास सुरुवात केली . त्यामध्ये पेन्शनची नोकरी, राहण्यासाठी घरे, कसण्यासाठी जमीन, व्यवसायासाठी जागा अशा प्रकारे मदत केली . उदा .ज्ञानू भाडळे या मल्लाला शाहुपुरीत एक वखार पध्दतीचे घर दिले, कृष्णा मर्दाने याला लष्करात नाईक पदावर नोकरी, पंचगंगा काठावरती कसदार जमीन त्याशिवाय त्याच्या हेली या गावी राहण्यासाठी घर दिले . गोविंद कसवेकर या पैलवानाला दहा एकर जमीन दिली . गणपत शिंदे यालासुद्धा एक मळा दिला . श्रीपती चव्हाण, पांडू शिराळकर, गानू गायकवाड या पैलवानांना वेगवेगळ्या खाल्यात नोक या दिल्या . अशाप्रकारे जेवढे शक्य आहे . तेवढ्या पैलवानांची त्यांनी सोय केली .

नुरा कुस्ती :

संगणमताने केल्या जाणा या लटक्या कुस्तीस नुरा कुस्ती असे म्हणत . नुरा कुस्तीवर त्यांनी बंदी आणली . याबाबत ते आपल्या आवडत्या मल्लाचीही गय करित नसत .

संस्थानी काळातील एक अभ्यासक हिंदुराव साळुंखे यांनी एका ठिकाणी आपल्या लेखात म्हंटले आहे, भारतामध्ये पतियाळाला मल्लविद्येची गंगोत्री मानले जाते तर कोल्हापूरला मल्लविद्येचे माहेर म्हंटले जाते . याच दृष्टीकोनातून पातियाळाचे महाराज राघवेन्द्रसिंग यांना मल्लविद्येचे भोक्ते तर कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज यांना मल्लविद्येचे पोशिंदे तसेच मल्लांचे मल्ल असे संबोधले जाऊ लागले .

आजही कोल्हापूरनगरी संपूर्ण देशात मल्लविद्येच्या क्षेत्रात अग्रगण्य मानले जाते . शाहू महाराजांच्या अथक प्रयत्नातून निर्माण झालेली ही मल्ल विद्येची तेजस्वी परंपरा आजही कोल्हापूरने जतन केली आहे . राष्ट्रीय पातळीवरील हिंदकेसरी हा सन्मान या नगरीने चार वेळा खेचून आणला . तर हिंदकेसरीच्याच तोडीचा रूस्तम ए हिंद हा किताब सुद्धा कोल्हापूरच्या मल्लांनी खेचून आणला . त्याचबरोबर अनेक मल्ल राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चमकले व सर्वांच्या पाठीशी शाहू महाराजांची पुण्याई उभी आहे .

मर्दानी खेळांना प्रोत्साहन :

मल्लविद्येवरोवरच महाराजांनी मर्दानी खेळांचे पुनरुज्जीवन केले. खुद्द महाराजांचे मल्लविद्येतील गुरू हसन बालेखान वस्ताद हे या खेळातील शस्त्र विद्येचे तज्ञ समजले जात. त्यांच्या शिवाय म्हादू माळी, येसाबा हुजरे, यशवंत साळोखे, गणपतराव सासने, बाळा नलवडे इ. अनेक मंडळी मर्दानी खेळत पारंगत होती. शाहू महाराजांनी या सर्वांना प्रोत्साहन देऊन त्यांच्या मर्गदर्शनाखाली दांडपट्टा, लाठीकाटी, विटा, जांबिया आणि बाणा इत्यादी मर्दानी खेळांचे प्रशिक्षण तरुण खेळाडूंना दिले या तरुण मर्दानी खेळाडूंची एक पिढी उदयास आणली.

साठमारी :

मदमस्त झालेल्या हत्तीवर कावु मिळवण्यासाठी महाराजांनी साठमारी हा खेळ बडोदयाहून कोल्हापूरला आणला आणि आपल्या कल्पनेप्रमाणे विकसित ही केली. साठमारीचे आगड त्यांनी आपल्या कल्पनेनुसार बांधले. बडोदयाची साठमारी घोड्यावर स्वार होऊन खेळली जाई. शाहू महाराजांचे साठमार पायीच हत्तीवर चाल करित आणि हत्ती चवताळून अंगावर आला की, साठमार आगडामध्ये बांधलेल्या बुरूजात आश्रय घेत. या वेळी साठमारांच्या प्रसंगावधान व चपळाई या गुणांची कसोटी लागे. कोल्हापूर संस्थानात त्यांनी कोल्हापुर, सोनतळी, राधानगरी, पन्हाळा, रूकडी इत्यादी ठिकाणी साठमारीचे आगड बांधले.

साठमारीवरोवरच त्यांनी हत्तीच्या टकरा हा अभिनव खेळही कोल्हापूरात सुरू केला.

निष्कर्ष :

1. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांनी क्रिडाक्षेत्राच्या माध्यमातून समाजामध्ये समानता निर्माण केली.
2. क्रिडाक्षेत्र हा मानवी जिवनातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. असे राजर्षी छत्रपती महाराजांचे मत होते.
3. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या कर्तृत्वाने क्रिडाक्षेत्राला नवसंजिवनी दिली.

संदर्भसुची :

1. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे क्रीडाक्षेत्रातील योगदान श्री .पी .एस .खाडे
2. शाहू महाराज जयसिंगराव पवार
3. राजर्षी शाहू विचार व कार्य संपादक प्राचार्य .डॉ .जे .के .पवार

